
ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱՆՅՈՒՄԸ
ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻՆ

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ Հ. Հ.

Կրոնական հավատալիքները և նախապաշարումներն իրենց ուրույն դրոշմն են դնում ժողովուրդների աշխարհընկալման, հոգեբանության, ավանդույթների, հետևաբար և լեզվամտածողության ու բառապաշարի վրա: Յուրաքանչյուր կրոն և դրանից բխող հավատալիքները, նախապաշարումները, դրանցով պայմանավորված երկրպագության ձևերը, ընդունված ծիսակարգը՝ համապատասխան անվանումներով, համալրում են ընդհանուր բառապաշարը նորանոր բառերով և արտահայտություններով, դարձվածքներով, առածներով, ասացվածքներով, ինչպես նաև բանահյուսական այլ միավորներով: «Նոր կրոնի հանդես գալը կարող է հանգեցնել լեզվական մեծաքանակ փոփոխությունների, բարբառներից մեկի գերակշռությամբ ու ստանդարտացման, լեզվական ավելի կայուն նորմաների հաստատման, նոր գաղափարների արտահայտման լեզվական նոր միջոցների, նոր տերմինների և այլն»¹:

Որպես մշակութային համակարգի մի մաս և իրականության ընկալման ընդհանրական միջոց՝ յուրաքանչյուր դավանական ուղղություն ունի առանձին խմբի պատկանող բառապաշարային, իմաստային (թեմատիկ), նաև եզրութային յուրահատուկ համակարգ, որը բնորոշ է լեզվի և՛ գրական, և՛ տարածքային տարբերակներին:

Գ. Ջահուկյանը հայերենի բնիկ բառապաշարը բաժանում է 23 իմաստային խմբերի, և ինչպես Կ. Բաքն է առանձնացնում «Հնդեվրոպական լեզուների ընտիր հոմանիշների բառարանում»², 22-երորդը «կրոն և նախապաշարմունք» խումբն է³: Հիմք ընդունելով իմաստային ներքին սերտության հատկանիշը՝ Գ. Ջահուկյանն այդ իմաստային խմբի ներսում առանձնացնում է 4 ենթախումբ՝ ա) կրան («կրոն, կարգուկանոն»), հաւատ, աղանդ, դիք, աղաւթանոց/աղաւթատուն, սեղան, ընծայ («նվիրաբերում»), ընծայարան/մատուցարան, ձան, ընծայ («գոհ»), տան, երկիր պագանեմ/երկրպագեմ, մաղթեմ («աղոթել, բարի ցանկանալ»), աղաւթեմ, երեց, ձանիչ («գոհմատուցող, քուրմ»), սուրբ, բ) աւե-

¹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 21:

² Buck C. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas, Chicago, The University of Chicago Press, 1949 [http://www.etymonline.com/sources.php]:

³ Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 204-222:

տարանեմ, բարեբանեմ, անիծանեմ (անեծ-), բանադրեմ, լուանամ, ամանեմ, գ) երկինք, անդունդք («անդունդ, դժոխք, գերեզման»), դ) թովչություն, թովիչ //զէտ//հարցուկ («թովող»), երեւոյթ, տեսիլ, հոգի// ոգի, ցոյց («նշան»)՝:

Կրոնական բառերի իմաստային խումբը հարստանում է քրիստոնեության քարոզչության շնորհիվ: Աստվածաշնչի թարգմանությունների, ինչպես նաև կրոնական եղեցական, հայրաբանական գրականության միջոցով նորանոր բառեր և արտահայտություններ հարստացնում են հայոց լեզուն: Մուրք Գիրքն ունենում է ոչ միայն քարոզչական, այլև մշակութային ազդեցիկ դեր: «Աստվածաշնչից ենք վերցրել զանազան ժողովուրդների կրոններին՝ հեթանոսությանը» քրիստոնեությանը վերաբերող բազմազան բառեր, որոնք արտացոլում են մի քանի հազարամյակի մտավոր, հոգևոր կյանքի, հավատալիքների, սնապաշտության, պաշտամունքային այլ երևույթների հասկացություններ և ըմբռնումներ⁴: Աստվածաշնչյան սրբազան պատմությունները զանազան տարբերակներով տարածվում են ժողովրդական զանգվածների շրջանում, որի ընթացքում կերտված լեզվական միավորները դառնում են կրոնական եղեցական բառապաշարի մաս:

Հայերենի կրոնական եղեցական բառապաշարի հիմնական մասն ավանդված է գրաբարից: Անդրադառնալով հին հայերենի կրոնական բառապաշարին՝ Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Հին հայերենում սակավաթիվ են նաև կրոնի և նախապաշարմունքի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական այն բառերը, որոնց առկայությունը վաղնջահայերենում հավանական է, թեև դրանց կրոնական բնույթն էլ ոչ բոլոր դեպքերում է հավաստելի»⁵: Լեզվաբանը թվարկում է շուրջ չորս տասնյակ արմատական, ածանցավոր բառեր, հարադրություններ, որոնց մի մասը համարում է իրանական, այլև անհայտ ծագման (կրան, դիք, ձան «զոհ», տան, ցոյց «նշան», մեհեան, բագին, զոհ և այլն)⁶:

Գրաբարի բառամթերքն ամփոփող բառարաններում վկայված կրոնական բառաշերտը կարելի է բաժանել 3 հիմնական խմբերի. երկրորդը կարելի է ներկայացնել ենթախմբերով, 1) նախաքրիստոնեական կամ ընդհանուր կրոնական հավատալիք նշող, 2) քրիստոնեական վարդապետությանն առնչվող բառեր, 3) կրոնական բովանդակություն ունեցող փոխառություններ: Նման դասակարգումը, իհարկե, որոշակի վերապահումով է արված, քանի որ, ինչպես Ստ. Մալխասյանցն է նշում, «շատ բառեր ոչ միայն փոխել են իրենց

⁴ Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 222:

⁵ Առաքելյան Վ., Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Ե., 1984, էջ 199:

⁶ Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 273:

⁷ Նույն տեղում, էջ 274:

սկզբնական նշանակությունները, այլև բոլորովին հեղափոխվել, կերպարանափոխվել են, մանավանդ կրոնական նշանակություն ունեցողները»⁸:

1. Նախաքրիստոնեական կամ ընդհանուր կրոնական հավատալիք նշող բառեր: Հ. Աճառյանը նախահայերենի կրոնական բառապաշարի մասին գրում է. «Կրոնական գաղափարների վերաբերմամբ շատ աղքատ են նախահայերը: Նրանց միակ աստվածությունն է **Պիք**, որ հնդեվրոպական ծագում ունի, մյուս բոլոր աստվածները իրանական կամ ասորական ծագում ունեն: Նույնիսկ **աստուած** բառը փոյուզիական ծագում ունի»⁹: Այս խմբի բառերը կոնկրետ դավանանքի պատկանող իմաստային դաշտով չեն սահմանափակվում և աչքի են ընկնում լայն գործածականությամբ: Դրանք հիմնականում կրոնական հավատալիքով պայմանավորված այն բառերն ու արտահայտություններն են, որոնք համընդհանուր բնույթ ունեն, գործածվում են տարբեր կրոններ դավանողների կողմից:

Ինչպես հայտնի է, Մդ. թարգմանական դպրոցը փոխառություններին գուցահեռ ստեղծում է կրոնափիլիսոփայական մի շարք տերմինային բառեր և բառապատճենումներ: Ուսումնասիրելով հայ գրականության վրա Աստվածաշնչի ունեցած լեզվական ազդեցությունը՝ Վ. Առաքելյանը բերում է պատճենումով կերտված կրոնակեղեցական բազմաթիվ գրաբար բառեր, որոնք այնուհետև ընդհանուր կրոնական հավատալիք են նշում, անցել են գրքային և հնացած բառերի շարքը և երբեմն միայն կիրառվում են եկեղեցական գրականության մեջ. այսակիր, անգոհ, առաջաւորութիւն, առաջեայք, աստուածագործ, աստուածակողմն, աստուածակոյս, աստուածագիտութիւն, աստուածամարտ, աստուածուտոյց, արարչապետ, բարեպաշտօն, դիւագին, զառաջեայք, զոհաւոր, ժողովող («ժողովրդին քարոզի կանչող»), լերդահմայ, խաչեցեալ, կնդրկախառն, կուսաստան, կախարդասարաս («կախարդության գիտակ»), կենդանածին, կիւս («կախարդ»), կռապարիշտ, համբարու, հաւադէտ («հմայող, գուշակ»), հաւադիտութիւն, հաւահմայ, ձօն («կռապաշտի նվեր»), ճանճիկ («կուռք»), մաղազմի, մեհենագարդ, մեհենակապուտ, մոզել, միակրօն, մարմնակից, նորակրօնութիւն, նշանագործ («հրաշագործ»), շաբաթակրօն, շաբաթապահ, շաբաթաւոր («շաբաթ օրվա պաշտամունք կատարող»), շաբաթեցուցանել («շաբաթվա հանգիստը պահել տալ»), պատրուճակ («մատաղացու»), սակաւահաւատ, սաղմոսանուագ, սաղմոսերգ, սաղմոսերգող, սանդարամետական, սատան, սպանդարամետ, սքանչելարար, վանատուր, տաճարակապուտ, տաճարակից, տաճարապետ, տեառնակողմն, քահանայապետ, քահանայապետութիւն, քրիս-

⁸ Մալխասեանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1, Ե., 1944, էջ ԺԵ:

⁹ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I, Ե., 1940, էջ 123:

տոսեան, քրձազգած և այլն¹⁰: Նշված բառերի չնչին մասն է միայն անցել բարբառային բառապաշարին, օրինակ՝ սաղանու (Քեսաբ, Սվեդիայի Խտրբեկ), սաղանօ (Հաջրն, Ջեյթուն, Բեյլանի Սովրլուխ և Աթրխ), սաղօնա (Օրդու, Ճանիկ, Աբխազիայի Ալախաձե), սըղընէ (Շատախի Գյարմավ), սուտան (Ղարադաղի Վինան) և այլն:

Հավելումն նշվածների՝ գրաբարի (ապա և միջին հայերենի) բառարաններն արձանագրում են ընդհանուր կրոնական բնույթի մի շարք բառեր, որոնք ունեն պարզ կամ բաղադրյալ կազմություն (մեկ-երկու դեպքում՝ բառակապակցություն). այսական («դիվական»), դենպետ («կրոնի, հավատի առաջնորդ»), դեռահաւատ («նորահավատ»), զենումն («զոհ, պատարագ մատուցելը»), թիրա-հաւատ («աղանդավոր»), ծիածան («Աստծու աղեղ»), կանոն («աստվածային օրենք»), կրօն («կանոն, օրենք»), համակրօն («միակրոն, հավատակից»), մոզ (1. «հեթանոս մարգարե», 2. «գրադաշտական կրոնավոր», 3. «սուտ գուշակ»), մոխրապաշտ («կրակապաշտ»), մովսիսական/մովսիսեան, յաշտ (1. «զոհ, ձոն», 2. «ուխտ», 3. «աղօթք»), յարաբազին («զոհասեղանին մոտ»), նախամարգարէ («առաջին մարգարե, Մովսես»)՝ նախաստեղծ («առաջինը ստեղծված. Ադամ և Եվա»), ուխտեմ («ուխտ դնել, խոստանալ»), պատարագ («օրհնյալ ջուր, զոհաբերության համար պատրաստված ըմպելիք»), վերնատուն («կուռքերի մեհյան բարձրադիր տեղերում՝ անտառներում»), վկայաբանութիւն («սուրբ վկաների պատմություն»), տաճար («կուռքերի մեհյան»), տապան (1. «Նոյի նավի նման արկղ», 2. «նմանությամբ Սուրբ Կույսի», 3. «ոսկի սափոր և տապանակ»), տասնաբանեայ օրէնք («Աստծու տասը պատվիրանները»), քուրմ («ոչ քահանա») և այլն: Այս խմբի բառերից հայերենի բարբառները ժառանգել են մոտավորապես մեկ տասնյակը, ինչպես՝ գըրօն (Մասուն), մուոզ (Բուլանուխ, Այաշկերտ), հ(ու)խտ (Բայազետ), դաջօր (Ռոդոսթո) և այլն:

2. Քրիստոնեական կրոնին առնչվող բառեր: Կարևորելով քրիստոնեական բառակազմի գործածությունը հայերենում՝ Ա. Մեյեն գրում է. «Հայերի քրիստոնեական բառային կազմի հին ֆոնդը բացատրելու համար անհրաժեշտ է իմանալ այն լեզուները, որ իրանական երկրի հյուսիսում խոսում էին Արշակունյաց ժամանակաշրջանի քրիստոնյաները: Այդ ժամանակ կտեսնենք, անկասկած, թե որտեղից են գալիս այնպիսի խորհրդավոր բառեր, ինչպիսիք են սարկաւագ, վարդապետ, կարապետ, մկրտել, զատիկ, և թե ինչպես է բացատրվում իրենց ծագմամբ հունարեն այնպիսի բառերի ձևը, ինչպիսիք են եկեղեցի կամ հեթանոս»¹¹:

¹⁰ Առաքելյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 199:

¹¹ Մեյե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978, էջ 221:

Քրիստոնեական կրոնին վերաբերող բառերը հիմնականում բաժանվում են մի քանի ենթախմբի:

2.1.Քրիստոնեական վարդապետությանն առնչվող բառեր: Դավանաբանությունը Սուրբ Գրքի հիման վրա ճշգրիտ և հստակ կատարված եզրահանգումն է, որը անվերապահորեն և անքննելիորեն ընդունում է իրեն քրիստոնյա համարողը¹²: Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու դավանաբանությունն ընդունում է Քրիստոսի մարդեղությունը, Սուրբ Երրորդության երկրորդ անձի՝ Բանի Աստուծո մարդանալը: «Միաւորեալ մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ», – այս է Արևելյան հնագույն ուղղափառ եկեղեցիների հավատքի բանաձևը¹³:

Այս ոլորտին վերաբերող բառերը հատկանշում են Քրիստոսի մարգարեական, քահանայապետական պաշտոնը և պատարագվելը: Գրաբարից անցած նման բառային անվանումները և արտահայտությունները հիմնականում ունեն պարզ կամ բաղադրյալ կազմություն¹⁴. **անապական** («անեղծ»), **նաև անապական մարմին** («անեղծ մարմին՝ Քրիստոսի համար ասված»), **առաքելաշէն** («առաքյալների կառուցած»), **աստուածապաշտ** («ճշմարիտ Աստծուն պաշտող»), **բանն/բան շօր/բան Աստուած** («միածին Որդու մտքի արգասիք»), **զգենուլ բանին մարմին** («մարմնանալ, մարդանալ»), **ի խաչ հանել** («խաչել»), **լուսաւորութիւն** («մկրտություն»), **խաչազուլիս** («խաչի նշան»), **խաչակիր** («խաչակրոն»), **մարդեղութիւն** («մարդանալը»), **միածին** («միակ ծնունդ»), **Յիսուս** («փրկիչ»), **յիսուսաւանդ** («փրկչական»), **նախավկայ** («առաջին վկա, առաջին մարտիրոս, սուրբ Ստեփաննոս»), **նոյնադաւան** («դավանակից»), **Որդի Աստուծոյ** («Միածին Որդին»), **պատկերամարտ** («հալածող սուրբ պատկերների»), **պսակի փշոյ** («փշե պսակ»), **տեառնագալուստ** («Տիրոջ գալուստ»), **տեառնագիր** («տիրոջ գիր»), **տեառնանման խաչ** («Տի ըոջ պատկերով խաչ»), **տեառնորդի** («Աստծու որդի»), **տեառն-եղբայր** («աստծու եղբայր»), **տնօրինական** («փրկչական»), **Քրիստոս** («Աստված») և այլն: Թվարկված բառերից մի քանիսը (Խաչ, Հիսուս, Քրիստոս և այլն) բարբառային բառապաշարի գործուն լեզվական միավորներից են, օրինակ՝ **խաչկ** (Սվեդիա, Քեսաբ), **խանճ** (Սեբաստիա), **խաշ** (Ասլանբեկ), **խէյ/խախայչ** (Քարուսիե, Իսուս (Արճեշ), **Իսուս** (Մուշի Առինջվանք), **Իսուս** (Տիգրանակերտ), **Քիրիսոս** (Գորիս) և այլն:

2.2. Աստվածապաշտության վայր և հոգևոր կառույցի մաս նշող բառեր: Հայտնի է, որ հոգևոր քարոզչական նպատակով կառուցված շինությունների

¹² Տե՛ս Լազարեանց Ս., Կրօնը և եկեղեցին (Հիւսիսափայլ, 1864, N 12, էջ 765-773):

¹³ Տե՛ս Տէր-Միքէլեան Ա., Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցու քրիստոնեականը, Մ. Էջմի-ածին, 2007:

¹⁴ Բառիմաստի նշումներն ըստ Գ. Աւետիքեան, Խ. Միրմելեան, Մ. Աւգերեան, «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1836-1837:

ճարտարապետական լուծումները պայմանավորված են տվյալ վարդապետության և դավանաբանական սկզբունքների հիման վրա: Քրիստոնեական շինությունները, ընդհանուր առմամբ նույնը լինելով, ունեն նաև որոշակի տարբերություններ¹⁵:

Պաշտամունքային շինություն, աղոթավայր և հարակից այլ հասկացությունն նշող, գրաբարից ժառանգված բառերից են՝ **անապատ** («բնակավայրերից հեռու գտնվող վանական համալիր»), **բեմ** («տաճարի վերնահարկ, սուրբ սեղան»), **եղբայրանոց** («հոգևորականների ապաստանի տեղ»), **զանգակատուն**, **ժամ** («ժամերգության վայր»), **վրան ժամու/խորան ժամու** («վկայատեղի»), **ժամատեղ** («եկեղեցի, աղոթարան»), **ժամատուն** («եկեղեցուն կից շինություն»), **ժողովանոց** («ժողովարան, եկեղեցի»), **խմբարան** («ժողովարան, եկեղեցի»), **խոյակ**, **խորան վկայութեան** («ժամի վրան, Աստծու շարժական տաճար»), **խորան/խորանք երկնից** (1. «խորանաձև կամար», 2. «եկեղեցի՝ Աստծու տաճար», 3. «տաճարի բեմի սեղան»), **խորանաշատ** («բազմախորան»), **խորհրդարան** («սուրբ խորհրդի կատարման տեղ»), **կրօնատուն** («կրոնավորների բնակարան»), **հովուանոց** («հովիվների վանք, եպիսկոպոսարան»), **մայր** (փխբ.՝ «եկեղեցի» սուրբ ավագան), **մենաստան** («վանք»), **մկրտարան** («մատուռ, մկրտության տեղ»), **ուխտ** («սրբատեղի»), **պատարագատուն** («սեղան, զոհարան»), **սեղան** («բեմ, զոհարան»), **վեհավայր** («վեհի նստավայր»), **վկայանոց** («վկայարան») և այլն: Այս խմբի բառերից բարբառային բառապաշարում հաճախադեպ է **ժամը**՝ տարբեր հնչյունական զուգաձևություններով, օրինակ՝ **ժեմ** (Կարճնան, Մեղրի, Ասկերան), **ժեօմ** (Յդնա), **ժում** (Ագուլիս, Տանակերտ), **իժամ/իժօմ** (Հաջրն, Ջեյթուն, Մարաշ, Բեյլան) և այլն:

2.3. Եկեղեցական-ծիսակարգային բառեր: Ընդհանուր առմամբ, ծիսական կարգը բնորոշ է առաքելական եկեղեցիներին. մյուսներում, բացի անգլիկան եկեղեցուց, ծիսական արարողություններ չեն կատարվում: Մկզբնական շրջանում եկեղեցական արարողությունները շատ պարզ բնույթ են ունեցել: Հետագայում վարչականորեն կազմակերպվող եկեղեցու հայրապետների նախաձեռնությամբ աստիճանաբար հարստանում և կանոնավորվում է ծեսը՝ Ավետարանի ոգուն և ուղղափառ դավանությանը համապատասխան¹⁶:

Գրաբարից ավանդված ծիսակարգային բառերը, իրենց հերթին, կարելի է բաժանել երկու ենթախմբի՝ ա) ընդհանուր ծիսակարգ նշող և ծիսակարգին առնչվող բառեր, բ) ծեսի իրականացմանն անհրաժեշտ իրեր, սպասք և զգեստ նշող բառեր:

¹⁵ Տե՛ս Կիլիկերեան Բ., Հայ եկեղեցին, Մոնթրեալ, 2002, էջ 24-32:

¹⁶ Տե՛ս Սարգիսեան Գ. Բ. կթղ., Հայաստանեայց եկեղեցին իր «ժառայական կերպ»-ին մէջ, Անթիլիաս, 1994:

2.3.ա. Ընդհանուր ծիսակարգ նշող և ծիսակարգին առնչվող բառեր: Վաղնջական հայերենում «պակասում են նույնպես կրոնական դասակարգ, ծեսեր ու արարողություններ նշանակող բառերը»¹⁷: Դրանք գրաբարից անցել են հետագա ժամանակների լեզվին՝ մեծ մասամբ հասնելով մինչև մեր օրերը: Հիմնականում պարզ և բաղադրյալ բառեր են, մասամբ՝ բառակապակցություններ. անդաստան («արտ, ագարակ»), ապաշխարութիւն, աստուածադրոշմ («Աստուծոց դրոշմված»), արարողութիւն, գանձ («երգ, քարոզ»), դրոշմ («օծումն»), եկեղեցօրհնէք, եղիցի, թողուլ («ներել»), ժամ առնել («պատարագ մատուցել»), ժամ հարկանել («կոչնակ խփել»), ժամակարգութիւն («աղոթքի պահի կարգավորում»), լուսաւորութիւն («մկրտություն, օծում»), խաղաղական («երեկոյան ժամերգություն»), խաչալուայ առնլ («խաչը ջուր մտցնելով՝ օրհնել»), խաչօրհնէք, խոստովանել («ապաշխարության խորհուրդ անել»), ծով// ծովապահութիւն («խիստ և անսվաղ պահք»), կարգաթող, ձեռս դնել («ձեռնադրել»), ձեռնադրեմ («մկրտել և դրոշմել»), մկրտութիւն («ջրով լվացում»), յազեմ («գոհել»), նշանադրոշումն («խաչածն կնքելը»), նորակնիք («նոր կնքված»), ողորմեա («սաղմոս՝ ողորմի՛ր Աստված»), ողջակէզ («կենդանի պատարագ»), պատարագ («գոհաբերում»), սաղմոս, վերհամբաւել («քարոզել, ընծայել»), վերօրհնել («բարձրաձայն օրհնել»), տեառնադրութիւն կնքոյ («մկրտություն, կնունք»), տեառնական («տիրոջ նվիրական ընծա»), տուչութիւն («տուրք, շնորհ»), ցայգապաշտօն («գիշերային պաշտոն»), օծ («օծման յուղ»), օծական («քրիստոսական օծման նշան»), օծակից («օծման կցորդ»), օրհնեալ, օրհնութիւն (1. «նշան», 2. «պարզն, պատարագ», 3. «հաղորդություն») և այլն: Հայերենի տարածքային տարբերակներում գործածական են հատկապես ծով, պատարագ, խաչօրհնէք բառերը, ինչպես՝ ծուօմ (Ախալքալակ), ծուօմ (Կոզեն, Գանձա, Մուժումբար, Շուրիշկան, Արմաշ), ձօմ (Ռոդոպթո, Հաբուսի, Բելլանի Գրրըկխան), ձուօմ (Համշեն, Գելիեգուզան, Հարդիֆ), խէչօխնա (Խոյ) և այլն: 2.3.բ. Ծեսի կատարմանն անհրաժեշտ իրեր, սպասք և զգեստ նշող բառեր: Գրաբարից ավանդված այս խմբի բառերն ու կապակցությունները մասամբ են կենսունակ արդի հայերենում. աստուածաշունչ, աւետարան, բազմախաչ, բուրուատ («կրակարան»), զամբեղայ («վեղար, կնգուղ»), ժամագիրք, լանջանոց («վակաս»), խաչ, խաչադրօշ («խաչի դրոշ, խաչվառ»), խաչակալ («խաչը դնելու տեղ»), խնկակալ («խնկաման»), խոյր («եպիսկոպոսի թագ»), կանոնագիրք, կտակարան, հինն/ի հնումն («Հին կտակարան, հին օրենք»), ձեռնուրար, մատեան, յաճախապատում, յայսմաւորք («վարքի և վկայաբանությունների համառոտ գիրք»), յայտնութիւն («Հովհաննու հայտնություն»), յիշատակարան, նարօտ, նշան

¹⁷ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 123:

(«Քրիստոսի իսաչը»), նշանադրոջմ («իսաչվառ»), շուրջառ («նափորտ»), պատարագամատոյց («պատարագի գիրք»), պատարագագիր («ընծա՝ պատարագի նվեր»), պարգատումար, սկի/սկիհ/սկահ, տաշտ խնկոց («տաշտաձև խնկաման»), տառ («գիրք, պատգամ, կանոն»), տօնացոյց/տօնացուցակ, օրհնութիւն օրհնութեանց («երգ երգոց») և այլն:

2.4. **Հոգևոր կարգ (նվիրապետություն) նշող բառեր:** Եկեղեցու պաշտոնյաների աստիճանական դասակարգությունը, այն է՝ նվիրապետություն նշող գրաբարյան բառերից են. Աթոռակալություն («գահակալություն»), առաքեալ, աւետարան («ավետարանիչ»), աւագերեց, քարեշնորի («շնորհալի, շնորհագարդ»), գեղջերեց («գյուղի երեց»), դրան եպիսկոպոս («հայրապետանոցի եպիսկոպոս»), դրան երեց/վաներեց/երեց վանաց («եպիսկոպոսարանի քահանա»), դպիր, դպրութիւն («ընթերցողություն»), եկեղեցական («եկեղեցու կարգ՝ հավատք»), երբայրութիւն («վանական ուխտ»), եպիսկոպոս, երեց, երեց-երբայր, երեցակին, եօթանք («յոթ սարկավագներ»), ժամահար//ժամկոչ, իւղաբեր («մյուռոնաբեր»), լուսարար («տաճարի վերակացու»), խորհրդակատար, կաթողիկոս, կնքաւոր, կուսակրօն, կրօնաւոր, հայր («արքա, հայրապետ»), հայրապետ («քահանայապետ»), հայրապետութիւն («քահանայապետություն»), հովիւ («հոգևոր առաջնորդ»), հովուապետ («հոգևոր առաջնորդների գլուխ»), մայր վանից (1. «կուսաստանի մայր», 2. փխր.՝ «սուրբ ավագան»), միաբան («միաբնակ կրօնավոր»), միաբանութիւն, նուիրակ («հոգևոր դեսպան»), շուշտակ («գուգակցին կորցրած վանական»), պաշտօն «քարեկրոն ծառայություն»), պսակաղիւր («պսակող քահանա»), ջահընկալ, սարկաւագ, վաներեց («վանքի ավագ պաշտոնյա»), վեհափառ («վեհապատիվ, գերագույն»), վերակացու («հոգաբարձու, վարդապետ»), օծանել («քահանայի, թագավորի օծում կատարել») և այլն:

Ինչպես նկատում ենք, մի շարք բառիմաստներ լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում հեռացել են նախկին գրաբարյան իմաստից կամ ընդհանրապես իմաստափոխվել են: Բարբառախոս հանրության խոսքում գործում են եկեղեցական, եպիսկոպոս, ժամկոչ, կաթողիկոս, կնքավոր, կրօնակեղեցական եզրույթները՝ իպիսկոպոս (Վան), իպիկոպոս (Մոկս), Էփսկօբօս (Ռոդոսթո, Մալաթիա), յեփսգաբոս (Սվեդիա), յեկիսպակօս (Շամախու, Էփսկարօս (Պոլիս), կաթաղագօս (Երևան), կութղուկօս (Շատախ), գաթղղոս (Մալաթիա), գաթղիգոս (Կեսարիա), գաթաղօս (Այնթապ), գաթգուէս (Հաջրն), կունքօր (Շամախի), քրօր Սասուն), քավիր (Մարաղա), չավոր (Հին Բայազետ, Ապարանի Քուչակ) և այլն:

2.5. **Եկեղեցական տոներ նշող բառեր:** Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու տոները բաժանվում են երկու խմբի՝ 1) տերունական և 2) սրբերի (սրբոց): Տերունական տոները կատարվում են ի պատիվ Հիսուս Քրիստոսի, Սուրբ

Հոգու, Մարիամ Աստվածածնի, սուրբ խաչի և սուրբ եկեղեցու: Հիսուս Քրիստոսին նվիրված տոներից նշանավոր են Աստվածահայտնությունը (ավետում, ծնունդ, տաճարին ընծայում, մոզերի երկրպագություն, մկրտություն և Հորդանանի հայտնություններ), Ավագ շաբաթը, Հարությունը, Համբարձումը և Գալլաստյան տոներ: Այլակերպությունը նույնպես տերունական է և համընկնում է հեթանոս հայերի Վարդավառին, նաև կոչվում է Տիրոջ պայծառակերպություն¹⁸:

Մյուս տոները կատարվում են սրբերի, առաքյալների հիշատակության համար և ժողովրդական բնույթ ունեն: Այս տոները նշող գրաբարից ավանդված բառերը, ըստ «Նոր հայկազյան բառարանի», 41-ն են. **աղուհացք** («մեծ պահք»), **աղցմի** («մեծ պահքին բացառված»), **այլակերպութիւն** («Վարդավառի տոն»), **անուանակոչութիւն**, **բարեկենդան**, **դոնբացեք**, **գատկաշաբաթ** («ավագ շաբաթի յոթնյակը»), **թափօր** («եկեղեցական հանդես»), **Խաչվերաց**, **խաչագիւտ**, **խթումն** («նավակատիք»), **Ծաղկազարդ** («արմավենյաց տոն»), **կիրակամուտ** («կիրակիի մուտք տերունական, տերունի»), **Համբարձումն**, **Յարութիւն**, **յիսունք** («Ձատկից հետո հիսուն օր»), **յիսնակ** («ծննդյան կամ հարության պահքի հիսուն օր»), **շաբաթապահք** («մի յոթնյակի պահք»), **շողակաթ** («Լուսավորչին երևացած Էջմիածնի լույսի շողքը»), **ոտնալուայ**, **պահրեզ** («պահք, ծով»), **պայծառակերպութիւն** («Քրիստոսի պայծառություն, այլակերպություն»), **վերացումն** («Համբարձում»), **վերափոխումն** («կույսի երկինք փոխադրվելը»), **Տեանընդառաջ** («Քրիստոսի քառասունօրյա գալստյան տոն»), **տօնակարգ** («եկեղեցական գրքում նշված տոների կարգ») և այլն: Նշվածներից բարբառներում լայն գործածություն ունեն, **Բարեկենդան**, **Ծաղկազարդ**, **Համբարձում**, **Տյանընդառաջ տոնանունները**՝ **ձաղգազարդ** (Մուշավա), **ձ' դգ' գ' րթ** (Տիգրանակերտ), **զաղգազարդ** (Առտիալ), **ձաղգեզարդ** (Մասունի Արծվիկ), **ծղղկազարթ** (Հաղրութի Հին Թաղլար) և այլն, **տօնօնջ-տօնօնջ**, (Ուտիք), **տառինջ-տառինջ** (Ջուղա, Վաղարշապատ), **դառդառանջ** (Վայքի բնիկներ), **տանտանեջ** (Վայք), **տէնդառաջ** (Վան, դառանջ, (Վայոց ձոր) և այլն:

3. **Կրոնական բովանդակություն ունեցող փոխառություններ:** Քրիստոնեությանը վերաբերող բառերի մի մասը հայերենին են անցել V դ. թարգմանական դպրոցի միջոցով և հիմնականում գրական ճանապարհով հայերենի բառապաշարին անցած հունական և ասորական փոխառություններ են:

Նախ՝ հրեերենով շարադրված Սուրբ Գրքի թարգմանության հետևանքով բազմաթիվ եբրայական բառեր տարածվում են աշխարհի տարբեր լեզուներում: Եբրայերեն – հայերեն լեզվական փոխազդեցությունների, եկեղեցական բառերի

¹⁸ Տե՛ս Թ. պատրիարք Գուշակեան, Սուրբք եւ տօնք Հայաստանեայց եկե-ղեցւոյ, Անթիլիաս, 2003:

ներթափանցման մասին Վ. Առաքելյանը գրում է. «Հունարեն Աստվածաշնչի երբայական բառերը հայերը պետք է վերցնեն նույնությամբ, մինչև իսկ առանց հասկանալու: Այդպես էլ եղել է: Բացի կրոնական, եկեղեցական հատկանշական բառերից, մնացածը փոխ է առնվել առանց հասկացվելու: Եկեղեցական բառերն են, որ մասամբ ժողովրդականացել և գրական ու բանավոր խոսքի միջոցով ընդհանրացել են»¹⁹:

Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «Հայերենի մեջ Սուրբ Գրքի և երբայական գրականության միջոցով մտած բառերի ընդհանուր զումարը 138 է»²⁰, որոնցից կրոնական են՝ ադոնա («աստված»), ահիահ («եհովա»), ամեն, ամոն («վարդապետ»), բամա («գոհասեղան»), բելիար («սատանա»), բեղզեբուղ («սատանայապետ»), գեհեն, դաբիր («սրբություն սրբոց»), եդեմ, եդամ («տաճարի նախամուտքին հա-ջորդող սրահ»), էլովա // էլոյի («աստված»), էլ/էլոհիմ («աստված»), էլի, էլի («աստված իմ, աստված իմ»), թերափիմ («կուռք»), թուրե («գիրք օրինաց»), կադե («սուրբ»), կորբան («տաճարին տրվող տուրք»), ման («մանանա»), մաննայ («անարյուն պատարագ»), մեսիա («օծյալ»), յահ («աստված»), յոբելեան, ովսաննայ («օրհնառաք ձայն»), պասքա («գատիկ»), ռաբբի/ռաբբունի («վարդապետ»), սաբաուվթ («աստված»), սադա («ամենակարող աստված»), սատան, սերսերիմ (եբր.՝ շերշերիմ//շիրաշիրիմ) («երգ երգոց»), քովմարիմ («քրմեր») և այլն: Այս խմբին պատկանող բառերից «Նոր հայկազյան բառարանը» որպես կրոնական է հիշատակում ընդամենը 20-ը²¹: Երբայական փոխառություններից հայերենի բարբառներում լայն գործառույթ ունեն ամեն և սատանա բառերը:

Թարգմանչաց դպրոցի ներկայացուցիչներն Աստվածաշունչ մատյանը նախ թարգմանում են ասորերենից, որի հետևանքով մի շարք ասորաբանություններ (աբբայ, աբեդայ, ադեն, դերանիկ, գատիկ, հրաշք, մագադաթ, մծղնեայ, շուշփայ, սրովբե, քերովբե և այլն) փոխանցվում են հայերենին: Դրանց «մեծ մասը ժողովրդական բառեր են, որոնք կան ոչ միայն գրական լեզվում, այլև բարբառներում»²²:

Հ. Աճառյանը գրում է, որ ավելի ուշ ասորերենն «իր դեմ ուներ ոչ միայն հունականի ավելի ուժեղ մրցակցությունը, այլև հայ ազգային գրականության ստեղծումը»²³: Եվ ժամանակի թելադրանքով կատարվում է հունարեն Աստվա-

¹⁹ Առաքելյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 221:

²⁰ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Ե., 1951, էջ 55:

²¹ Տե՛ս Սալյան Դ., Կրոնական և եկեղեցական բառեր ըստ Բառգիրք հայ-կազեան լեզուի, Ս. Էջմիածին, 1978:

²² Առաքելյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 227: Տե՛ս նաև Յովհաննիսեան Լ., Հայ թարգմանական գրականության բառապաշարը (V դար), Վիեննա, 2007:

²³ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., մաս II, էջ 7-8:

ծաշնչի թարգմանությունը, և «թարգմանությանց միջոցին տառադարձված և ուսումնականների ու եկեղեցականների ձեռքով հայերենի մեջ զանազան ժամանակ մտցրած հունարեն փոխառությանց ընդհանուր թիվը 916 է»²⁴ (ըստ «Նոր հայկազյան բառարանի»՝ դրանցից միայն 50-ն է կրոնական). աղաբողոն («վերարկու»), արքեպիսկոպոս, դեսպոտ («տեր, քահանա»), եկղեսիաստիկոս («տիտղոս»), իւպոդիակոն, կիրէլէիսոն («տէր, ողորմեա»), հերետիկոս, դենտի, ձուածոդ, դենջակ, դետիկոն («կիսասարկավագ»), ումփորոն, փսալմոս («սաղմոս»), քորեպիսկոպոս և այլն: Հունարենից փոխառված կրոնական բառերի դեպքում ևս այն միտքն է հայտնվում, թե դրանք «մեծ մասամբ բանավոր խոսքից են անցել Աստվածաշնչի թարգմանության մեջ և ոչ թե ուղղակի գրական փոխառություններ են»²⁵: Գրական ճանապարհով հունարենից կատարված փոխառությունների գրեթե կեսը ժամանակի ընթացքում մոռացվում է՝ և միայն մի մասն է գործածական արդի հայերենում. օրինակ՝ ագապ, եկեղեցի, եմփորոն, երեց, եպիսկոպոս, գնուոս, իւղաբեր, կաթողիկոս, կիւրակէ, կոնդակ, կոնքեռ, հերետիկոս, միւռոն, յինունք, նափորտն, ուրար, պապ, պատրիարք, վեղար, տաղանդ, տոմար, փիլոն և այլն: Եկեղեցականներին նախկինում տրվող հունարեն դիակոն և իւպոդիակոն պատվանունների փոխարեն գործածական են դառնում սարկավագ և կիսասարկավագ անվանումները:

Կրոնական բառապաշարը հարստանում է նաև դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանից կատարված իրանական բազմաթիվ փոխառությունների շնորհիվ. «նորապարսիկ» բառերը թվով 445 են²⁶ (ըստ ՆՀԲ-ի՝ 45 կրոնական բառ). աւետ, բազպան, դատաստան, դպիր, դրախտ, դժոխք, թագաւոր, խոյր, կայան, հրեշտակ, մատեան, մարգարէ, մզկիթ, նահապետ, նաւակատիք, նշան, նշխար, շնորհ, պարկեշտ, պատուիրակ, պատուիրան, սաղաւարտ, սանդարամետ, վարդապետ, վան և այլն:

Հ. Աճառյանի տվյալներով՝ հայերենին անցած արաբական փոխառությունների թիվը 702 է²⁷, որոնցից կրոնական են սակավ բառեր իպլիս («սատանա»), կուպայ/դուպայ («գմբէթ»), կուպպայ («կապա»), մահրասայ («վարդապետ»), մեհրապ («մզկիթի խորան»), միհետ («ուրացյալ»), մուղրի («խսլամ կրոնավոր»): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ կրոնական բնույթի են 5-ը՝ գմբէթ, նարօտ, կապայ, կապակ, շէր (երգ, շարական) արաբաբանությունները:

Հետագա դարերում Ոսկեբերանի, Եվսեբիոսի, Բարսեղ Կեսարացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Փիլոն Եբրայեցու, Տիմոթեոս Կուզի աստվածաբանական

²⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

²⁵ Առաքելյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 214:

²⁶ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., մաս II, էջ 188:

²⁷ Նույն տեղում:

գրքերի, մեկնությունների և ճառերի ոչ միայն հունարենից, այլև տարբեր լեզուներից կատարված թարգմանությունների շնորհիվ հայերենին են անցնում լատիներեն բառեր, որոնց քանակը, ըստ Հ. Աճառյանի, 87 է²⁸: Ըստ ՆՉԲ-ի՝ կրոնական է մի քանիսը. **լիմպոս** («իբր քղանցք և գօտի»), **պալիուն** («քահանայապետական եմփոփոն»), **օփրանտ** («տուրք»), **ֆրեր** («եղբայր»)՝²⁹ ժամանակակից հայերենում նշված փոխառությունները գործածական չեն:

Նկատենք, որ Հ. Աճառյանի «Հայերեն արևատական բառարանի» և «Նոր հայկազյան բառարանի» տվյալները երբեմն չեն համընկնում, և միննույն բառի համար նշվում են տարբեր սկզբնաղբյուր կամ փոխատու լեզուներ. **յոբելեան**, **պասքա**, **տալիթայ** բառերը Հ. Աճառյանը համարում է հունական, իսկ վենետիկյանները՝ եբրայական փոխառություններ. **ծէս** բառը Հ. Աճառյանը համարում է վրացական փոխառություն, իսկ ՆՉԲ-ն՝ հունական՝ հիմք ընդունելով հնագույն δεσμος (**թեսմոս**)³⁰ ձևը, որից էլ ծագում է վրացերեն **ծեսի-ն**: **Երեց-ը** Հ. Աճառյանը դիտում է իբր և բնիկ բառ, իսկ **գմբեթ-ը**՝ պահլավական փոխառություն, թեև «Նոր հայկազյան բառարանը» համարում է արաբական³¹:

Այսպիսով, կրոնական բառապաշարի հիմնական մասն ավանդված է գրաբարից (**Աստված**, **Աստվածածին**, **աղոթք**, **Ավետարան**, **ալելուիա**, **ապաշխարել**, **անհավատ**, **աստվածապաշտ**, **արքայություն**, **առաքյալ**, **աբեղա**, **ավագերեց**, **բեմ**, **բուրվառ** և այլն): Հիշատակված բառերի միայն մի մասն է գրական փոխառությունների տեսքով անցնում բարբառային բառապաշարի կազմ և գործածվում է տվյալ տարածքին բնորոշ հնչյունական գույզաբանությունների տեսքով³²: Մի շարք բառեր էլ ժամանակի ընթացքում ենթարկվում են իմաստային տեղաշարժերի. **օրինակ՝ մարգարե** («հանդերձյալի գուշակ»), **ժամարար** («պատարագիչ քահանա»), **նախաթոռ** («առաջնորդ»), **վարդապետ** («վարժապետ») և այլն:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 299: Պահպանվել են այս հեղինակների երկերի մի մասի միայն հայերեն թարգմանությունները:

²⁹ См и **Малинин А.** Латинско-русский словарь, М., 1961.

³⁰ См и **Дворецкий И. Х.** Древнегреческо-русский словарь, М., 1958.

³¹ **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., մաս II, էջ 222:

³² **«Զուգաբանություն տերմինի տակ պետք է հասկանալ բառային, հնչյունական և քերականական այնպիսի հատկանիշ, որն արտահայտության կամ բովանդակության պլանում տարբերություն է տալիս տարբեր վայրերում»** (Հայերենի բարբառագիտական ասոլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, կազմողներ՝ Մուրադյան Հ., Գրիգորյան Ա., Կոստանդյան Դ., Հանեյան Ա.), Ե., 1977, էջ 6:

**ЦЕРКОВНО-РЕЛИГИОЗНАЯ ЛЕКСИКА ГРАБАРА
В АРМЯНСКИХ ДИАЛЕКТАХ****МЕСРОПЯН А. О.**

Резюме

Восходящую к грабару церковно-религиозную лексику можно разделить на три основ-ные группы; 1) дохристианская лексика, 2) лексика, относящаяся к христианской религии, 3) заимствования» имеющие религиозное содержание.

Лексика» имеющая отношение к христианской религии, разделена на 5 подгрупп: 2.1. лексика, связанная с христианским учением, 2.2. слова, указывающие на место богослужения, 2.3. церковно-обрядовые слова» 2.4. слова, обозначающие тот или иной духовный сан, 2.5. слова, имеющие отношение к церковным праздникам.

Лишь малая часть этих слов религиозного характера вошла в лексику как современного армянского языка, так и ряда его диалектов.

**THE RELIGIOUS-ECCLESIASTIC WORDS OF THE OLD ARMENIAN
LANGUAGE IN DIALECTS****A. MESROPYAN**

Abstract

The religious-ecclesiastical words consigned from the old Armenian are divided into 3 main groups: 1) indicating pre-Christian or general religious belief, 2) relating to the Christian religion, 3) borrowings having religious content. The words relating to the Christian religion are presented in 5 sub-groups: 2.1. Doctrinal words peculiar to Christian doctrine, 2.2. Words indicating a place of worship, 2.3. Ecclesiastical-ritual words, 2.4. Words indicating spiritual order (hierarchy), 2.5. Words indicating religious holidays. The study shows that the main part of the religious vocabulary is consigned from the old Armenian. Only a part of these words as literary borrowings passed to the dialectal vocabulary. In the course of time a number of words underwent semantic changes.